

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Соціологія»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

072 Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок

Тема № 1 Об'єкт, предмет, структура та функції соціології

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 7 від 30.08. 2023р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 7 від 25.08. 2023р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол № 7 від 29.08. 2023р.

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол № 8 від 15.08. 2023р.

Розробник: старший викладач кафедри соціології та психології ХНУВС
Шелкошвеев І.В.

Рецензенти:

1. професор кафедри соціології та психології, доктор соціологічних наук,
професор Нечитайло І.С.
2. доцент кафедри соціології та соціальної роботи ХНУ ім. Каразіна,
кандидат соціологічних наук, доцент Бутиліна О.В.

План лекції

- 1.Об'єкт, предмет соціології.
- 2.Соціологія в системі гуманітарних дисциплін.
- 3.Функції соціології.
- 4.Специфіка законів і категорій соціології.
- 5.Структура соціології.
- 6.Методи соціологічного дослідження.

Рекомендована література

Основна

1. Артеменко С. Б. Соціологія [Електронний ресурс] : навчально-методичний посібник для самостійної роботи / С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова. — К. : КНЕУ, 2012. — 188, [4] с.
2. Гуменюк Л.Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. — Т.1. — Львів: ЛьвДУВС, 2019. — [Електронний ресурс]
1. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І.П. Рущенка. — Х.: ТОВ «Планета-Прінт», 2017. — 442 с.
2. Курчаба Т. Соціологія : навч.-метод. посіб. / Тетяна Курчаба. — Львів: ПП Сорока Т. Б., 2015. — 183 с.
5. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів — 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В.І.Докаша. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. — 448 с.
6. Соціологія; підручник / Ю.Ф. Пачковський Н., Коваліско, І.В. Городняк та ін.; за ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю.Ф. Пачковського. — Львів; ЛНУ імені Івана Франка, 2011. - 418с.
7. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко — Київ : ДУТ, 2019. — 235 с.
8. Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред. В.Г.Городяненка.- К.: Видавничий центр „Академія», 2015.
9. Черниш Н.Й. Соціологія; підручник за рейтингово-модульною системою навчання.- 5-те вид., перероб. і доп. — К.;Знання, 2010. — 468с.

Допоміжна

- 1 .Вступ до соціології : Навчальний посібник / Л. Г. Сокурянська. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. — с.206.
- 2 .Городяненка. — К. : Вид. центр «Академія», 2010. — 560 с. 109.
- Соціологія. Курс лекцій/ За редакцією Старовойта І.С. — Тернопіль,Видавництво Астон, 2015. — 176 с.
3. Зарубіжна соціологія (XX — початок XXI ст.) : [хрестоматія / відп. ред. В.Г. Городяненко]. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. — 656 с.

4. Гудзеляк І. І., Котик Л. І., Ванда І. В. Соціологія: навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 95 с.

5 .Навчальний посібник з курсу „Соціологічні дослідження в освіті” для осіб, що навчаються в магістратурі за спеціальністю «Педагогіка вищої школи». / О.А. Марущенко, Ю.С. Сіда. – Харків: ХНМУ, 2015. – 32 с.

6. Рожанська Н. В. Загальна соціологічна теорія : навч. посіб. / Н. В. Рожанська, О. М. Дрожанова, О. А. Онофрійчук за наук. ред. І. А. Мейжис, В. Л. Гавелі. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – 336 с.

7. Черниш Н. Соціологія: [курс лекцій] / Н. Черниш. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sociology-lnu.org.ua/resursy.files/Chernysh_Soc_04.pdf

https://shron1.chtyvo.org.ua/Chernysh_Nataliia/Sotsiolohiia_Kurs_lektsii.pdf?PHPSESSID=2t5gs53hu88pcdvi5h7ngnva61

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1.Електронна бібліотека Інституту соціології НАН України. Режим доступу: isoc.com.ua/institute/el_library

2. Дослідження та архів даних соціологічної групи «Рейтинг». Режим доступу: www.ratinggroup.ua

3. Опитування та публікації Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Режим доступу: www.dif.org.ua

4.Банк даних Київського міжнародного інституту соціології. Режим доступу: www.kiis.com.ua

5.http://www.sociology.kharkov.ua/socio/index.php?option=com_content&task=view&id=230&Itemid=108

6.Соціологія в Україні <http://sociolog.in.ua>

7.Пошукова система Google Академія (Google Scholar) - <http://scholar.google.com>

8. Сайт «Brain Maps» - <http://brain-maps.org/>

9.<https://i-soc.com.ua/ua/institute/lib>

Текст лекції

1.Об'єкт і предмет соціології.

Об'єктом соціології є суспільство і його складові частини, елементи. Немає таких явищ, процесів у суспільстві, які під певним кутом зору не могли б розглядатися як об'єкт соціології. По відношенню до соціуму (спільність людей, в тому числі й суспільство в цілому) соціологія виступає її універсальна дисципліна. Однак, соціологія – не єдина наука, що вивчає суспільство, особистість. Низка наукових дисциплін – історія, соціальна філософія, соціальна психологія, політологія та ін. – вивчають, суспільство в тих чи інших його проявах і, отже, мають спільний об'єкт дослідження. Розмежування наук здійснюється за допомогою виділення специфічного предмету кожної із дисциплін. У межах предмету створюється понятійний апарат науки (система категорій), формулюються закони і закономірності, що відбивають взаємозв'язок явищ у тій або іншій сфері. Наприклад, економіка

оперує економічними категоріями, досліджує економічні закономірності, бо предмет дисципліни обмежений господарською сферою життя людей, економічними відносинами. Предметом соціології є *соціальне*. Вона вивчає соціальні відносини, соціальні структури, соціальні закономірності тощо.

Спочатку (в XIX ст.) специфічний предмет соціології не виділявся, вона розглядалась як суспільствознавство, тобто наука про суспільство в цілому. Першим із соціологів, хто зробив вдалу спробу здійснити розмежування між соціологією й іншими суспільними науками, був французький соціолог Еміль Дюркгейм. Він вважав, що суспільне життя породжує особливу соціальну субстанцію, яку не можна звести ні до психічних, ні до природних (фізичних) явищ, і яка є безпосередній предмет науки. В подальшому теза про соціальну субстанцію розвивалася і доповнювалась. Але і в наші дні предмет соціології трактується не однозначно. Поняття соціального потребує уточнення.

1.2. Поняття соціального.

"Соціальне" має кілька значень. По-перше, цей термін часто використовується як синонім "суспільного", тобто в максимально широкому значенні цього слова. В такому випадку вичленити предмет соціології за допомогою даного терміна неможливо. По-друге, "соціальне" використовується для визначення однієї з основних суспільних сфер. Суспільство поділяється на чотири сфери: *економіка, політика, соціальна сфера, духовне життя*. Соціальна сфера охоплює специфічні форми діяльності людей, пов'язані зі споживанням матеріальних та духовних благ, відтворення життя й робочої сили. Це – сфера побуту та сімейних стосунків, до неї відноситься так звана соціальна інфраструктура (охорона здоров'я, транспорт, торгівля, сфера послуг тощо) "Соціальне" в значенні соціальної сфери є доволі вузьким поняттям, яке не окреслює увесь предмет соціології. Соціологи, наприклад, успішно вивчають сфери виробництва, бізнесу, маркетингу. Існують спеціальні галузі – "соціологія праці", "соціологія економіки", які до соціальної сфери прямого відношення не мають.

І, нарешті, є ще одне суто соціологічне значення слова "соціальне". Соціологи цим терміном позначають особливий клас надорганічних явищ, пов'язаних із взаємодією людей, інтеграцією їх у спільності, функціонуванням упорядкованих структур. Людина не може жити одна, ізольовано. Історія Робінзона є не що інше, як видумка письменника. Щоб вижити і продовжити свій рід, людина повинна взаємодіяти з подібними до себе, упорядкувати свої відносини з іншими індивідами, вступити в певну організацію, де є свої правила, принципи побудови. Так виникає нова реальність, якої немає в природі, рослинному світі, серед тварин.

Соціальне має кілька важливих особливостей.

По-перше, соціальне завжди пов'язане з існуванням спільностей людей, колективними процесами, масовими діями або спільними психологічними проявами.

По-друге, соціальне має власні риси порівняно з індивідуальним; отже, соціальні факти, які і вивчають соціологи, не треба плутати з

індивідуальними проявами і фактами. Індивідуальні прояви і факти є унікальними, неповторними явищами, які існують у визначеному часі й просторі. Їх механічна сума не дає соціального факту, бо соціальне складається з стандартних, уніфікованих, закономірних речей. Соціальне – це те, що впорядковує дії, спосіб життя великих людських мас. Елементи і прояви соціального мають власні просторові і часові координати. Так, народна традиція або мода, або свято, або вид злочину, або соціальний клас можуть існувати тривалий термін на значних територіях. Вони пов'язані не з конкретною особою, а з певним соціумом, спільнотою, великим колективом, народом або суспільством.

По-третє, соціальне має “тверду” й “м'яку” складові. Перше становлять різноманітні морфологічні (матеріальні), кількісні характеристики і аспекти, друге – сукупність ідей, ідеологій, цінностей, а також повсякденні уявлення й наукові знання, що не мають матеріальної “ваги”, але саме і визначають сутність людського буття й існування колективів. Так, структура населення країни за різними поділами, наприклад, кількісні характеристики соціальних груп відноситься до “твердої” складової соціального і, безумовно, становлять предмет соціології. Але так само предметом є поширенні, стійкі уявлення, ціннісні орієнтації населення в цілому або окремих соціальних груп.

По-четверте, соціальне не є чимось визначеним від Адама і Єви на усі часи: форми соціального завжди змінювалися, розвивалися. Соціологи такі зрушення називають соціальним прогресом, соціальною еволюцією або просто соціальними змінами. Подібні метаморфози стосовно конкретної форми соціального (наприклад, соціального інституту) тривали тисячі або сотні років. Але вони можуть відбутися і достатньо стрімко. Це спостерігається у так звані революційні або перехідні періоди.

Соціологія як наукова дисципліна має універсальний характер. По-перше, усі цивілізації, культури, народи як сучасні, так і ті, що були у стародавні часи, існували й продовжують розвиватися на спільному соціальному знаменнику з точки зору внутрішніх принципів побудови суспільства. В різних країнах сьогодні спостерігається достатнє розмаїття в реалізації загальних принципів і форм соціального, але соціологічні теорії будуються на “наднаціональному рівні”, так, щоб мати універсальні підходи й інструменти для відображення й пояснення соціальної картини. По-друге, соціологія “займається” всіма аспектами і сферами людського життя, бо принципи організації людських колективів є інваріантними, або подібними і стосовно економічної діяльності і військової і правоохоронної і культурної і спортивної тощо. Цим, зокрема, соціологія принципово відрізняється від юридичних та економічних наук, які вивчають конкретні сторони суспільства і типи суспільних стосунків. Основні поняття соціології – “соціальні спільності”, “соціальні інститути”, “соціальні групи”, “соціальні організації” та інші – відображають універсальні основи життєдіяльності людини, незалежно від їх функціонального призначення. Так, соціолог вивчає загальні закономірності побудови соціальної групи або соціальної організації, які

однаково справедливі і для армійського полку, і футбольного клубу, і колективу заводу, і підрозділу міліції. Отже, соціологія існує тому, що життя людей у всіх його проявах (сучасних і минулих) має під собою універсальну або схожу соціальну базу. Вона і є предметом соціології.

Багато видів тварин і комах також живуть упорядкованим життям, створюють своєрідні колективи. Проте, ми не відносимо їх життя до соціальних явищ, бо в основі людської організації, – по-перше, інтелект (можливість мислити абстрактно, само розвиватися, планувати, прогнозувати, моделювати ситуації), по-друге, культура як сукупність норм і цінностей. Соціальне не є чимось простим, воно завжди виступає як комбінація різних елементів. Принаймні, соціальна субстанція включає в себе (1) *людину* – істоту, що мислить і у відповідності з цим діє, а також *колективи людей* – соціальні групи або “корпоративні агенти”; (2) *упорядковані зв'язки і взаємодії* між індивідами та соціальними групами, (3) *культуру*, тобто “м'яку” складову, що сама по собі має складну структуру. Таким чином, ми маємо справу з певною системою. Такі системи називаються соціокультурними. “Соціальне” виступає у формі соціокультурних систем різного масштабу, рівня, призначення. Можна виділити три рівня соціокультурних систем: 1) мікрорівень – особистість, соціальна поведінка (соціальні дії), 2) мезорівень – соціальні групи, інститути, організації; 3) макрорівень – суспільство в цілому, його характеристики, культура, архетипи. Отже, можна певним чином термінологічно уточнити предмет соціології. Предметом соціології є соціокультурні системи різного рівня. Звідси можна сформулювати визначення соціології як наукової дисципліни. *Соціологія – це наука, яка вивчає принципи побудови, організації соціокультурних систем, їх типи, види, закономірності розвитку і трансформації.*

2.Соціологія в системі гуманітарних дисциплін.

Соціологія вийшла із надр філософії. Це відбулося в середині XIX ст. і мало до деякої міри скандальний характер. Родоначальник соціології й автори терміна “соціологія” Огюст Конт проголосив “кінець філософії” як метафізики – абстрактної, нікому не потрібної науки. Соціологія, на думку Конта, повинна стати конкретно й позитивною наукою на зразок механіки чи біології. Але філософія, як відомо, не померла, і соціологія впродовж всієї своєї історії зберігала тісні зв'язки з філософськими течіями, філософські доктрини, напрями створюють світоглядну основу соціологічних теорій. Позитивізм - це також філософське явище, бо є певний погляд на природу, суспільство, науку, тобто світогляд.

Соціологія тісно пов'язана зі всіма соціально-гуманітарними дисциплінами. По відношенню до більшості з них вона виступає як методологічна база, тобто як система більш загальних і абстрактних знань. Соціологія стосовно спеціальних соціально-гуманітарних дисциплін посідає

те ж місце, що загальна біологія по відношенню до анатомії, фізіології, морфології, систематики.

Протягом всього свого розвитку соціологія була тісно пов'язана з юридичними дисциплінами. Цей зв'язок вельми багатогранний: від теоретичного обґрунтування правотворчості до вивчення конкретних наслідків застосування тих або інших норм. У межах соціології сформувалася окрема галузь – юридична соціологія або соціологія права. Інший напрямок соціології – соціологія злочинності – доповнює і розширює дані науки кримінального права, криміналістики, кримінології стосовно злочинності як соціального феномену. Соціологічні методи широко використовуються юридичними дисциплінами для збирання й аналізу інформації щодо поширення певних видів злочину, віктимізації населення тощо.

Соціологія – широко розгалужена дисципліна, що має багато "точок зіткнення" з іншими науками. Тут відбувається інтенсивний обмін інформацією, знаннями, ідеями. Це стосується галузей соціології, які утворюють міжпредметні області з суміжними науками. Наприклад: соціологія праці – наукова організація праці; соціологія права – теорія держави і права; соціологія політики – політологія; соціологія науки – наукознавство; соціологія злочинності – кримінологія. Окремо необхідно сказати про соціальну психологію – науку, яка виникла на зламі соціології та психології і розвивалася зусиллями соціологів і психологів.

В межах соціології розробляється універсальна методика збирання, обробки, аналізу соціальної інформації, проведення так званих конкретно-соціологічних досліджень. Ця методика використовується психологами і економістами, кримінологами і демографами, а також політологами для проведення самостійних оригінальних досліджень. Політологи, історики, соціальні психологи, демографи, представники інших соціально-гуманітарних дисциплін широко використовують конкретні дані, висновки, одержані в результаті проведення соціологічних опитувань населення, які регулярно проводять власне фахові соціологи та спеціалізовані соціологічні установи. В такій же мірі і соціологи застосовують ідеї, дані, висновки суміжних наукових дисциплін.

3. Функції соціології.

Раніше вже мова йшла про важливу роль соціології в системі наукового знання і в суспільному житті. Це визначається функціями науки, тобто тим, що підвладне соціології, що за її допомогою може бути здійснено. Назвемо основні функції й розкриємо їх зміст.

Пізнавальна функція.

Вона властива будь-якій науці. Кінцевий "продукт" наукового пошуку – нові знання, відкриття законів і закономірностей. До цього прагнуть соціологи в межах свого предмету. Але роль соціології особлива, бо вона безпосередньо вивчає суспільство і його соціальні основи. Значення цих знань та висновків зростає, їх застосовують у сфері політики, управління, економіки, соціального розвитку. Популярними є емпіричні, прикладні

соціологічні дослідження, зорієнтовані на одержання конкретного результату та його практичного використання.

Функція прогнозування.

Соціологи, вивчаючи сучасне, соціальні закономірності, можуть зробити науковий прогноз на майбутнє. Правда, глобальних прогнозів, що стосуються майбутнього людства, окремих країн і народів, соціологи не дають. Це – сфера так званої футурології, що не є суто науковою дисципліною. Соціологи роблять передбачення з окремих проблем, явищ, подій. Наприклад, великою популярністю користуються прогнози соціологів відносно результатів виборів, референдумів, плебісцитів. Соціологи – не пророки і не астрологи. По-перше, вони виходять із наукового аналізу і виявлених тенденцій; по-друге, свої передбачення – роблять не в категоричній формі, а у вигляді ймовірного прогнозу.

Управлінська функція.

Безпосередньо, управлінням соціологи не займаються і адміністративно-управлінські функції не виконують. Управління – це процес прийняття управлінських рішень, що базується на соціальній інформації. Обсяг, якість і характер інформації визначають ефективність управління і зміст прийнятих рішень. Проте соціальна інформація – це поле діяльності соціологів, їм під силу збирати, аналізувати соціальну інформацію й подавати її в органи управління, окремим керівникам для прийняття оптимальних рішень. Послугами соціологічних служб в цьому відношенні користуються в Україні Президент і Верховна Рада, а також інші органи державної влади; споживачами соціологічної інформації є політичні партії і навіть комерційні структури – банки, страхові компанії, довірчі товариств, що працюють з населенням.

Інструментальна функція.

В межах соціології розроблено комплекс методичних засобів для проведення конкретно-соціологічних досліджень. Він має універсальний характер через те, що може бути використаний спеціалістами будь-якого профілю, якщо виникає завдання, пов'язане зі збиранням, обробкою, аналізом соціальної інформації. Методичні засоби становлять інструментарій конкретно-соціологічних досліджень.

Соціоінженерна функція.

Найперспективніша функція соціології, вона означає конструювання соціальних процесів, розробку соціальних технологій. Традиційні функції соціології пов'язані з реєстрацією соціальних явищ і процесів. Соціоінженерна функція якісно відрізняється від традиційних. Тут соціолог виступає як конструктор або архітектор соціуму. Це необхідно, наприклад, при проектуванні нових установ, організацій, для корегування управлінських структур, при розробці і здійсненні різноманітних соціальних програм. Так, програма "Зайнятість населення" або "Соціальна допомога малозабезпеченим" можуть здійснюватись різноманітними методами з різною ефективністю. Соціоінженерний підхід передбачає розробку надійної

технології соціальної роботи з безробітними чи малозабезпеченими громадянами на основі соціологічних знань і аналізу соціальної інформації.

4. Специфіка законів і категорій соціології.

Соціальні закони і закономірності.

Соціологія спрямована на виявлення соціальних законів, властивих соціокультурним системам. Будь-який закон, що формулюється в межах наукової дисципліни, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки. Кожний учень знає закони Ома і Архімеда – це фізичні закони. Соціологія оперує соціальними законами, які встановлюють необхідний зв'язок між соціальними явищами та процесами. Більшість фізичних законів мають динамічний характер (якщо присутній фактор А, то неминуче настає подія Б). Це жорсткий, обов'язковий зв'язок явищ, який ні в якій мірі не залежить від свідомості або поведінки людей. Соціальні закони переважно набувають іншої форми – так званих статистичних закономірностей. Вони діють як тенденції в соціокультурних системах, їх справедливість підтверджується соціальною статистикою, вони правильні для певних спільностей людей, а не для кожної особи персонально. Наприклад, соціолог шляхом опитування великої кількості чоловіків і жінок встановив таку закономірність: зростання економічної самостійності жінок підвищує можливість розриву шлюбу. Чи значить це, що просування по службі, надбавка до зарплати, вдалий бізнес дружини автоматично приводить до розпаду конкретної сім'ї? Звичайно, ні. Закономірність проявляється як тенденція і може бути виявлена на долях великої кількості сімейних пар. По відношенню до конкретної сім'ї ця закономірність може виступати як гіпотетичний прогноз, абстрактна ймовірність. До речі, такий прогноз (ймовірний) супроводжує будь-який шлюб. Статистика свідчить, що на 100 шлюбів у великих містах припадає 50–70 розлучень. Динамічні соціальні закони також існують, вони відносяться до фундаментальних основ соціального устрою. Так, соціальна стратифікація, нерівність становища людей в соціальному просторі можуть розглядатися як загальносоціальний закон, бо соціологам не відомі такі періоди або типи суспільства, в яких соціальний простір був організований по-іншому. Поряд з загальносоціальними можуть існувати специфічні закони, дія яких обмежена тим чи іншим типом соціокультурних систем.

Категорії соціології.

Категорії (поняття) соціології відображають ті явища, структури, процеси, які вивчаються в межах предмета дисципліни. Найбільш загальним і вихідним поняттям соціології є "соціальне". Інтерпретація соціального через категорію соціокультурної системи відкриває можливість упорядкувати всю сукупність понять соціології. Можна виділити основні типи соціокультурних систем і відповідні поняття: "соціальна група", "соціальна спільність", "соціальний інститут", "соціальна організація". Ці типи конкретизуються у видах і підвидах соціокультурних систем. Так, до соціальних спільностей можна віднести класи, страти, етноси, нації, соціально-демографічні, територіальні, професійні та інші спільності. В свою чергу кожне з цих понять є родовим по відношенню до груп більш конкретних понять.

Наприклад, класову структуру суспільства створюють вищий, середній і нижчий класи.

Самостійну групу понять соціології становлять категорії, пов'язані з внутрішньою будовою соціокультурних систем. До неї відносяться такі поняття як "соціальна дія", "соціальна взаємодія", "соціальні стосунки", "соціальне становище", "соціальна роль", "соціальний статус". І, нарешті, потрібно сказати про поняття, зв'язані з методикою і технікою проведення конкретно-соціологічних досліджень: "опитування", "спостереження", "вибірка", "респондент", "анкета" та ін. Детально про кожне із згаданих понять мова буде йти у відповідних розділах курсу.

5. Структура соціології.

Соціологія розвивається по багатьох напрямках; соціологічне знання має свою внутрішню структуру, в якій можна виділити три основні рівні: (1) теоретична соціологія, (2) галузева соціологія, (3) емпірична соціологія.

Теоретична соціологія.

До цього рівня відносяться фундаментальні ідеї, загальносоціологічні теорії, що спрямовані на вивчення й інтерпретацію соціальних основ суспільного життя. Об'єктом вивчення є суспільство в цілому й основні соціальні механізми. Загальносоціологічні теорії мають на меті сформулювати загальні закони і закономірності. Емпіричні факти, соціальна статистика, дані прикладних досліджень тут використовуються як аргументи для доказу і підтвердження теоретичних гіпотез. Єдиної загальносоціологічної теорії не існує. Пояснюється ця обставина складністю соціокультурних систем, яка багаторазово перевищує складність фізичних і технічних систем.

В ХХ столітті широкої популярності серед соціологів набули теорія функціоналізму, теорія конфлікту, теорія обміну, символічний інтеракціонізм, етнометодологія. Названі теорії пов'язані з філософськими поглядами і доктринами. В свою чергу вони лежать в основі теорій середнього рівня і емпіричних досліджень, тобто є методологічною базою конкретних досліджень і напрямків в соціології. Теоретичний плюралізм, без сумніву, ускладнює соціологічне знання, вносить елементи невизначеності, дозволяє по-різному трактувати соціальні факти. Але разом з тим різноманіття теорій дозволяє соціології само розвиватися; в науці конкуренція напрямів – явище позитивне.

Різнорічність теоретичних засобів надає соціології гнучкість, зокрема, соціологи відзначають, що теоретичні підходи мають різну ефективність в залежності від об'єкта і мети дослідження. Так, функціональний підхід набуває високої ефективності при вивченні нормально діючих соціальних механізмів і конструкцій, оптимізації соціальних процесів в умовах суспільної стабільності. Теорія конфлікту популярна як підхід для дослідження соціальних потрясінь, причин революцій, випадків розпаду соціальних інститутів, соціальних і національних протиріч і антагонізмів.

Галузева соціологія і теорії середнього рівня.

Становлять проміжний рівень між теоретичною і емпіричною соціологіями. Теорії середнього рівня на відміну від загальносоціологічних – розробляються стосовно окремих сторін суспільного життя, елементів соціокультурних систем. Прикладами подібних теорій є теорія стратифікації, теорія соціальних ролей, теорія соціальної мобільності. У ХХ ст. соціологія здебільшого розвивалася за окремими напрямками, які отримали назву *галузей соціології*. В наші дні нараховується понад сто більш менш самостійних напрямів соціології. Найважливішими і добре відомими галузями є соціологія політики, соціологія праці, соціологія права, соціологія організацій, соціологія освіти, соціологія злочинності, соціологія науки, соціологія сім'ї, етносоціологія. Саме рамки галузей визначили тематику й об'єкти проведення емпіричних досліджень.

Емпірична соціологія.

Третій рівень соціологічного знання включає збирання емпіричних даних, без яких неможливий розвиток а ні прикладної, а ні теоретичної соціології. Емпірична соціологія оперує достовірними фактами, числами, процентами, числовими показниками й математичними індексами. Вони відображають соціальну реальність. Задача соціолога полягає у тому, аби зібрати й правильно обробити первинні емпіричні дані. В переважній більшості випадків безпосереднім об'єктом емпіричних досліджень є людина, соціальні групи, як носії первинної соціальної інформації. Найвідомішою і популярною формою таких досліджень є анкетне опитування. Більшість емпіричних робіт має *прикладний* характер, тобто одержані результати знаходять практичне застосування. Замовниками емпіричних досліджень можуть бути державні установи, комерційні структури, політичні партії. *Академічні* роботи проводяться з метою перевірки теоретичних гіпотез і концепцій, вони здійснюються за ініціативою вчених, кафедр, університетів. Але і перші і другі – спираються на так звані соціологічні методи, що за суттю є однаковими, бо становлять прийоми, правила технології, які вказують як проводити соціологічне дослідження, аби отримати достовірні дані і мати надійні результати.

6. Методи соціологічного дослідження. Програма соціологічного дослідження

Соціологія як й безліч інших соціогуманітарних наук має свої специфічні методи пізнання соціальної дійсності.

Важливий метод соціологічного дослідження - спостереження. У соціологічному дослідженні під спостереженням мається на увазі метод збору первинних емпіричних даних, котрий полягає у свідомому, цілеспрямованому, систематизованому, безпосередньому сприйнятті й реєстрації соціальних фактів, які можна проконтролювати й перевірити. Головною перевагою безпосереднього спостереження є те, що воно дозволяє фіксувати події та елементи людської поведінки в момент їх здійснення, в той час як інші методи збору первинних даних базуються на попередніх або ретроспективних судженнях індивідів.

Спостереження як метод застосовується тоді, коли інформація, яка необхідна досліднику, не може бути отримана ніякими іншими способами. Так буває, якщо не хочуть чи не можуть детально описати послідовність своїх дій. Спостереження використовується як джерело інформації для побудови гіпотез, служить для перевірки даних, отриманих за допомогою інших методів.

Метод спостереження в соціології класифікується за такими принципами: за мірою формалізованості (структуралізоване й неструктуралізоване спостереження), залежно від ступеня участі дослідника в ситуації, що вивчається (включене та невключене), за місцем проведення, умовами організації спостереження (польове й лабораторне), за регулярністю проведення (систематичне й несистематичне спостереження) тощо.

Найбільш поширеним методом збору соціологічної інформації є опитування. Опитування передбачає, по-перше, усне чи письмове звернення дослідника до певної сукупності людей - респондентів із запитаннями, зміст яких репрезентує проблему, що вивчається, на рівні емпіричних індикаторів, по-друге, реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію. За формою й умовами спілкування соціолога з респондентом розрізняють письмові (анкетування) й усні (інтерв'ю) опитування, за місцем проживання, за місцем роботи і в цільових аудиторіях (глядачі в кінотеатрах, пацієнти в клініках і т. ін.), очні (особисті) й заочні (звернення з анкетою через газету, телебачення, по телефону), групові й індивідуальні і т. ін.

Двома найбільш розповсюдженими якісними методами є інтерв'ю і фокус-групова дискусія. Інтерв'ю відноситься до опитувальних методів якісної соціології і стисло означається як спосіб одержання інформації за допомогою усного опитування (бесіди). Російські соціологи вважають інтерв'ю другим за популярністю методом емпіричної соціології після анкетування. Суть інтерв'ю полягає в тому, що відбувається бесіда за заздалегідь складеним планом, яка передбачає прямий контакт інтерв'юера (тобто спеціально підготованого соціолога-виконавця) з респондентом (людиною, з якою дослідник веде цю бесіду), в ході якої перший скрупульозно реєструє відповіді другого.

Програма соціологічного дослідження — це документ, що розкриває досліджувану (проблемну) ситуацію і процедуру її вивчення, в якому всебічно обґрунтовуються методологічні підходи й методичні заходи соціологічного дослідження. Програма містить відповідно дві частини — методологічну й методичну (процедурну). Першу присвячено предмету дослідження, другу — його методам.

Розробка методологічної частини програми передбачає вибір теми й обґрунтування проблеми, формулювання мети і завдань дослідження, теоретичний аналіз проблеми, висування гіпотез дослідження. Під час розробки методичної частини визначається тип вибірки, техніка збору даних, спосіб обробки матеріалу, складається робочий план дослідження.

Безпосереднім приводом для проведення соціологічного дослідження є наявність проблеми, реальної проблемної ситуації.

Проблема (від грец. πρόβλημα — задача, утруднення) — все те, що потребує вивчення і розв'язання. У найпростішому розумінні — це питання, на яке треба відповісти, але знань для відповіді бракує. Для цього і проводяться дослідження. Проблема тим відрізняється від завдання, що для розв'язання останнього знання є, слід їх тільки використати, щоб відповісти на поставлене питання. Але якщо з'являється проблема, то знання потрібно знайти, здобути.

Проблеми неоднакові за своїми масштабами. Одні зачіпають інтереси лише окремої групи, інші — цілого регіону, треті — суспільства загалом.

Уважається, що в основі проблеми лежать якісь суперечності чи то між фактами, чи між фактами і способами пояснення, чи між потребами та можливостями їх задоволення в соціальній ситуації, що склалася.

Соціальна ситуація — це сукупність соціальних чинників, що впливають на почуття, уявлення і поведінку індивіда чи групи в системі взаємодії в певний період часу.

Проблемна ситуація — це усвідомлення суперечності в розвитку соціального процесу, необхідності здійснення певних теоретичних чи практичних дій. Наприклад, на підприємстві створено всі умови для ефективної трудової діяльності, а виробничі завдання постійно не виконуються, допускається брак, порушується трудова дисципліна тощо, і адміністрація не знає, які заходи потрібно запровадити для виправлення ситуації.

З метою збирання інформації для розробки дійових методів розв'язання проблемної ситуації, що склалася, і проводиться соціологічне дослідження. Однак, якщо способи розв'язання тієї чи тієї проблемної ситуації відомі, існують відповідний досвід чи соціальні технології на інших підприємствах, то проводити соціологічні дослідження, ясна річ, недоцільно.

Програма дослідження має чітко окреслити всі суперечності, тобто сформулювати проблему, на розв'язання якої орієнтується дослідження. Формулювання проблеми має більш-менш точно відбити суперечності, для вирішення яких треба прийняти відповідні управлінські постанови, зміст якої і допомагає охарактеризувати соціологічне дослідження.

Соціальні проблеми в цілому трактуються соціологами як хвороби суспільства. Це девіантність поведінки, корумпованість, дефіцит патріотизму, деградація особистості, десоціалізація молоді, безробіття, бідність, депопуляція тощо. Розв'язання цих проблем сприяє суспільному оздоровленню.

Приклад

Суспільне здоров'я в соціології вважається соціальним капіталом і, на думку провідного українського соціолога Ю. Саєнка, включає:

соціальне здоров'я — позитив у соціальних відносинах (законопослух, толерантність, підприємливість, професіоналізм, патріотизм, націоналізм);

моральне здоров'я — позитивні соціальні якості особистості (моральність, духовність, інтелектуальність, шляхетність, про-фесійність, освіченість);

фізичне здоров'я — позитивні біологічні якості особистості (працездатність, довголіття, репродуктивність, психічна врівноваженість).

Після формулювання й обґрунтування актуальності проблеми з'ясовують, на який результат орієнтовано дослідження і в які способи його досягатимуть, тобто визначають мету та завдання дослідження. Для цього вивчають спеціальну літературу, дані наукових досліджень, нагромаджений досвід, документацію з досліджуваної теми, проводять експертне опитування, спостереження тощо.

Мета дослідження — це очікуваний кінцевий підсумок, що визначає загальну спрямованість дослідження. Загальна мета соціологічного дослідження — одержання інформації для розробки рекомендацій, підготовки і прийняття управлінських рішень, здатних підвищити життєздатність соціальної організації (удосконалити стиль поведінки її членів, сприяти подоланню соціальної апатії, оптимізувати соціальну адаптацію молоді тощо).

Отже, соціологічне дослідження орієнтоване на виявлення резервів посилення дієвості соціального управління в різних сферах суспільства.

Мета дослідження розкривається в його завданнях. Завдання — це запитання, на які мають бути одержані відповіді, щоб реалізувати мету дослідження. Інакше кажучи, завдання — це способи досягнення мети. Так, для досягнення мети дослідження ставлення працівників до професійних обов'язків необхідно вивчити такі конкретні питання:

- рівень дисципліни праці та мотиви невиконання своїх професійних обов'язків;
- соціальний портрет порушників професійних норм;
- громадську думку працівників про дієвість методів, що використовуються для підвищення ефективності трудової діяльності;
- кореляцію освіти з професійністю та мірою її використання.

У завданнях потрібно вказати, які показники необхідно зібрати та в який спосіб їх можна визначити (наприклад, мотивація ставлення до своїх професійних обов'язків вивчатиметься опитуванням).

Отже, формулювання завдань дослідження дає змогу впорядкувати процес наукового пошуку, систематизувати процес дослідження, підвищити його ефективність. Програма соціологічного дослідження повністю підпорядковується його меті та завданням, що надає дослідженню чітко вираженого характеру.

Відповідно до мети й завдання встановлюють об'єкт і предмет дослідження, а також одиниці обстеження.

Об'єкт дослідження — це певна соціальна дійсність, соціальний процес або соціальні умови, що містять суперечності і породжують проблемну ситуацію, на яку спрямовано процес пізнання. Наприклад, у соціології праці

об'єктом дослідження є соціальні явища, процеси сфери трудової діяльності та умови, за яких вони відбуваються.

Предмет соціологічного дослідження — це властивості чи відносини об'єкта, які найбільш рельєфно віддзеркалюють приховані в ньому суперечності, проблему, що досліджується. Отже, у предметі відбивається взаємозв'язок проблеми й об'єкта дослідження.

Той самий об'єкт може містити кілька різних предметів дослідження, зміст кожного з них залежатиме від того, який саме бік об'єкта він відображає, з якою метою і для розв'язання якої проблеми його вибрано. Предмет визначає межі вивчення об'єкта в даному конкретному дослідженні.

Об'єкт і предмет соціологічного дослідження можуть збігатися, якщо реципієнт ставить перед собою завдання пізнати всю сукупність закономірностей функціонування й розвитку соціального об'єкта. Якщо ж дослідник обмежується вивченням окремих характеристик об'єкта, то предметом дослідження стають ті сторони об'єкта, які містять ці характеристики.

У процесі попереднього аналізу об'єкта й виокремлення найзначущих з погляду розв'язання проблеми факторів формують робочі гіпотези.

Гіпотеза (від грец. ὑπόθεσις — припущення) — обґрунтоване припущення щодо пояснення будь-яких фактів, явищ, процесів, причин, чинників та тенденцій їх розвитку, яке потребує емпіричного підтвердження чи спростування.

Розробка гіпотез — центральний момент соціологічного дослідження. Гіпотези можуть бути науковими, тобто ґрунтуватися на відомих теоріях, або такими, що ґрунтуються на повсякденному життєвому досвіді і відіграють роль своєрідної підказки для формулювання справді наукових гіпотез.

Роль гіпотези в соціологічному дослідженні надзвичайно велика. По-перше, вона акумулює досвід науки, соціальної практики, самого дослідника, зокрема його інтуїцію, по-друге — конкретизує мету дослідження, є головним методичним інструментом, що організує весь процес дослідження, підпорядковуючи його внутрішній логіці. На перевірку гіпотези спрямоване все дослідження, в результаті чого вона або підтверджується і стає положенням, істинність якого вже доведено, або спростовується. Гіпотеза перевіряється фактами, виявленими в ході дослідження.

У зв'язку з цим логічний аналіз поряд з інтерпретацією основного поняття передбачає виокремлення й інтерпретацію тих простіших понять, які воно містить. На цій стадії логічного аналізу інтерпретацію замінюють процедурою уточнення якісної структури предмета дослідження, що називається операціоналізацією. Операціоналізація — це процедура конкретизації соціологічних понять чи зведення їх до таких індикаторів, які можна описувати деякою сукупністю операцій.

Зміст ключових теоретичних понять, що в них зафіксовано проблему і предмет дослідження, послідовно конкретизується. Це є ніби моделюванням проблеми, що вивчається, її деталізацією.

Наприклад, предметом вивчення є ставлення суб'єкта до праці. Цей предмет можна розподілити на такі складові:

- ставлення до праці як до процесу;
- професії;
- конкретної роботи на конкретному робочому місці;
- умов і організації праці;
- керівника;
- колег по роботі.

Розробка методичної частини програми соціологічного дослідження передбачає вирішення питань методики і техніки дослідження, вибір найбільш прийнятних методів збирання, обробки й аналізу первинної інформації. У розв'язанні цих питань вихідним є визначення генеральної та вибіркової сукупностей. **Генеральна** — це вся сукупність явищ, об'єктів (одиниць досліджуваного об'єк-та), стосовно яких досліджується проблема.

Пізнати всю генеральну сукупність дуже важко, а то й неможливо. За великої кількості досліджуваних одиниць об'єкта таке вивчення потребуватиме великих матеріальних, фінансових витрат та затрат часу. Вирішити цю проблему допомагає знання того, що найбільш суттєві властивості є однаковими в однотипних соціальних явищ, і для того щоб з'ясувати їх, зовсім не обов'язково досліджувати всю генеральну сукупність. Достатньо обстежити частину сукупності і на підставі частини робити висновок про ціле. Ця частина називається вибірковою сукупністю,

Типи вибірки

Засадничим стосовно вибірки є закон великих чисел, якому підлягають усі масові процеси.

Залежно від того, обстежується вся генеральна сукупність чи якась її частина, вирізняють загальні, локальні та вибіркові дослідження. Загальні дослідження — це ті, де генеральна сукупність обстежується повністю, локальні — лише окрема її частина, вибіркові — певний відсоток генеральної сукупності. Прикладом досліджень першого виду може бути опитування всіх працівників підприємства з метою збирання інформації для розв'язання певної соціологічної проблеми, *другого* — опитування працівників лише одного підрозділу і *третього* — опитування лише якоїсь, скажімо, десятої частини всіх працівників підприємства. Однак при цьому має бути забезпечений такий добір опитуваних, щоб їхня думка максимально відбивала думку всіх працівників, тобто була достатньо репрезентативною. Вимога репрезентативності означає, що за окремими параметрами (критеріями) склад обстежуваних має наближатись до відповідних пропорцій у генеральній сукупності. Виокремлюються ті характеристики, які є значущими для досліджуваного явища. Складова генеральної сукупності, що є одиницею відліку для різних процедур формування вибірки (акт поведінки, індивід, соціальна група, спільнота тощо) називається одиницею вибірки.

Після схематичного визначення вибіркової сукупності конкретизують об'єкти вивчення, з'ясовують методи збирання інформації, інструментарій.

Інструментарій соціологічного дослідження — це набір спеціальних документів (анкет, опитувальних листків, карток для фіксації результатів спостереження та ін.), за допомогою яких реалізуються методи соціологічного дослідження і збирається потрібна емпірична інформація.

Слід зазначити, що в процесі емпіричного соціологічного дослідження поряд зі спеціальними соціологічними методами збирання первинної інформації про соціальні процеси, явища, відносини (аналіз документів, спостереження, опитування, експеримент) можуть використовуватися методи інших наук (економічні, психологічні тощо).

Висновки

Термін «соціологія» походить від латинського слова *societas* (суспільство) та грецького *logos* (слово, вчення). Уперше цей термін запровадив у науковий обіг французький учений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст. Соціологія відрізняється від інших наук про людину і суспільство своїм специфічним кутом зору, який визначає її предметну сферу. Сутність соціологічного підходу полягає в тому, що соціологія співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, а також розглядає місце кожного конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій. Багатоманітні дефініції соціології зводяться до того, що соціологія визначається як наука про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають у процесі взаємодії великих соціальних груп у суспільстві. Об'єктом соціологічного пізнання є соціальна реальність, тобто повсякденне життя суспільства. Предметом соціології є різноманітні дії, зв'язки, відносини, явища й процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності або навколишнього соціального життя. Визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дій, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву соціальних. Система соціологічного знання має складну структурну будову. При найширшому визначенні виокремлюють дві досить самостійні зони: макросоціологію і мікросоціологію, а також два основних напрями: теоретичний (фундаментальний) і емпіричний (прикладний). Завдяки розвитку соціологічних теорій середнього рівня система соціологічного знання на сучасному етапі свого розвитку набула трирівневої структури: 1) загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання; 2) соціологічні теорії середнього рівня, або спеціальні та галузеві соціологічні теорії, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних питань до операціональних; 3) конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань. Соціологічні теорії середнього рівня ґрунтував американський соціолог Роберт Мертон в 50-х роках XX ст.. Вони являють собою систему галузей соціологічної науки, які вивчають окремі соціальні спільноти, організації, інститути, процеси та явища або окремі сфери суспільного життя. Типологію теорій середнього рівня становлять: 1)

спеціальні соціологічні теорії, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих спільнот, а 7 також сутність і основні характеристики людини соціальної; 2) галузеві соціологічні теорії, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та різноманітні процеси соціалізації людини. Функції соціології зумовлюють основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, гуманістична, ідеологічна й управлінська. Соціологічні закони – це істотні, необхідні, стійкі і повторювані причинні зв'язки між явищами і процесами як в окремих соціальних системах і підсистемах так і в суспільстві в цілому. Вони виникають, виявляються і реалізуються в результаті масової практичної діяльності і через діяльність людей. У свою чергу, люди не можуть скасувати дії соціологічних законів, якщо маються відповідні умови для їх виникнення. Вони здатні лише використовувати (прискорювати чи уповільнювати) їхні дії у своїх інтересах. Класифікація соціологічних законів здійснюється за наступними критеріями: за специфікою соціальних систем, стосовно яких діють закони; за характером управлінських дій і процесів; за формами соціальних зв'язків, що відображаються законами; за характером перетворювальної діяльності людей. Соціологічні категорії – це основні і найбільш загальні поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку й утвердженні. Центральною для соціології визнають категорію «соціальне», яка відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно – специфіку всіх соціальних процесів і суб'єктів.